

ՀԱՅ ԳՆՉՈՒՆԵՐ

(Գ. ՎԱՆՑԵԱՆԻ)

—

«Բօշա» անունով յայտնի եղող հայ գնչուները շատ չնչին տեղ են բռնում կովկասի բազմաթիւ ազգերի մէջ։ Մեր յօդուածի նպատակն է ընթերցողին մի գաղափար տալ Ախալքալակի, Ախալքխայի եւ Ալէքսանդրապօլի գնչուների կենցաղի եւ ընդհանրապէս առանձնայատուկ կեանքի մասին. այն գնչուների, որոնք 1828-ին, նշանաւոր կարապետ եպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ, Բարձր Հայքից (Էրզրուրումի նահանգ) գաղթեցին ռուսների դեռ նոր տիրապետած գաւառները։

Նրանց թիւը մեզ ճշտիւ յայտնի չէ, եւ դժուար թէ մէկը ճիշտ կարենայ որոշել, որովհետեւ գնչուներն իրենց շրջիկ կեանքով միշտ խուսափել են եւ խուսափում են օրինական ազգահամարութիւնից։

Միայն մօտաւորապէս կարելի է որոշել նրանց թիւը — Ախալքալակում՝ 25 ծուխ, Ախալքխայում՝ 16, Ալէքսանդրապօլում՝ 40, Կարսում՝ 25, Ախալքալակ գաւառի Ախթալա գիւղում՝ 8, Դամալա գիւղում՝ (Մալկայի)՝ 20, միեւնոյն գաւառամասի Դըղըլ Գիլիսէ գիւղում՝ 4 ծուխ։

Նրանք մանաւանդ այն տեղերումն են լինում, որ վերջին առատակական պատերազմի ժամանակ ռուսներն առան, գլխաւորապէս Աւջարիում։

Այս վերջինների ճիշտ թիւի մասին ոչինչ չենք կարող ասել՝ չուենալով հաւաստի աղբիւրներ։ Մի ժամանակ Նրեւանում, ինչպէս եւ Գանձուկում նոյնպէս ապրում էին բօշաներ, թէեւ սակաւաթիւ բայց յետոյ, թողնելով իրենց կիանքի նախաձեւը, խառնուեցան անդական հայերին։

Կովկասեան սահմաններում բօշաներն ապրում են միայն վերոյիշեալ տեղերում։ Իսկ նրանց մեծ մասը Տաճկահայաստանում եւ Փոքր Ասիայում են ապրում, գլխաւորապէս Սինօպ եւ Թոքատ (Նեղոկիս) քաղաքների շրջականերում։

I.

Բօշաները լեզուով եւ հաւատով գրեթէ հայեր են, ուստի եւ շատերն անուանում են նրանց «հայ-բօշա», բայց իրենց բնաւորութեամբ

եւ սովորոյթներով նրանք ներկայացնում են վերին աստիճանի ինքնուրոյն-տիրութեան, բոլորովին անկախ մի ժողովուրդ, որ ունի զարմանալի ատանձնայատկութիւններ, ազգագրի ուշադրութեան արժանի .

Բօչաները շատ հրապուրիչ կողմեր ունին. նրանց ազնիւ դիմագծերը յատկապէս աչքի են ընկնում, երբ մենք նրանց համեմատում ենք ոչ թէ աւելի կամ նուազ քաղաքակիրթ ազգերի հետ, որոնցից նրանք զգալի կերպով յետ են մնալով, այլ մասնատական գնչու — զարաչին-նեւրի հետ, մի ժողովրդի, որը միեւնոյն ցեղիցն է եւ միեւնոյն միջոցներ ընդէ իւր պատառ հացը ճարում:

Թէեւ կեանքի պայմանները եւ նրանց աւանդական պարապմունքը նոյնն են, թէեւ ձաղումով նրանք միեւնոյն ցեղիցն են, բայց եւ բօշառները համեմատաբար շատ աւելի բարձր են կտնդնած զարաչիններից: Եւ մինչդեռ մահմետական գնչուն ամէն յարմար բոլէին, առիթը ձեռքից բաց չը թողնելով, պատրաստ է իւր մտած տունը կողոպտելու, տանելու աչքին զարկած ամէն մէկ իրը, երբ նրանց վրայ հակող չէ լինում, ընդհակառակն հայ-բօշան երբեք, ո՛չ մի գէպընձ իրեն թոյլ չի տայ ուրիշի սեպկանութեանը մինչեւ իսկ դիպչելու « Գողութիւն չանել » — ահա նրա ցեղի աւանդական եւ ամենասուրբ պատու իրաններից մէկը: Երբեք բօշան բռնուած չէ գողութիւն անելու, զոնէ մենք երբեք չի հանդիպեցինք մի մարդու, որը պնդէր հակառակը: Բօշան գողանալ չի կարող: — ահա ընդհանուր կարծիքը այն հասարակ դասակարգի, որ նրանց հետ գործ ունի Ուստի զարմանալի չէ, որ բօշան ամէն տեղ մտնում է եւ իւրաքանչիւր տան տէր հաւատ է ընծայում նրան, ծանօթ լինելով վերջինիս բնաւորութեան անպայման ճշտութեանը: Մահմետական գնչուն, ընդհակառակն, ոչ ոք ներս չի թողնում, շնորհիւ իրենց գողանալու հակումին, որն ամենուն յայտնի է: Դրա հետեւանքն այն է, որ նրանք խաղախտութեան են դիմում, որպէսզի փող պոկեն, չստ լաւ կարողանալով, իրենց նպատակին հասնելու համար: օգտուել ժողովրդի սնապաշտութիւնից: Նրանց կանայք իրենց կախարդութիւններով, տհաճ, բայց հրապուրիչ պարով, աղբուկների պէս ծծում են հաւարակ, միամիտ ժողովրդի արիւնը:

Հայ-բօշան իւր արտաքինով եւս զանազանում է գնչուից, վերջինը իսպառ զուրկ է ամօթի զգացումից եւ հագուստի վայելչութիւնից, նա գրեթէ մերկ քաշ է գալիս առանց ճնշուելու, մինչդեռ հայ-բօշան միշտ խոյս է տալիս գրանից. նորա հին հագուստի վրայ դուք գտնում էք բազմաթիւ բազմադոյն կարկատաններ, բայց երբեք չէք տեսնում նրան անվայել, պատառած հագուստով:

Բօչաների բարոյական այլ արժանիքների մասին երկարելու տեղը չէ այստեղ. դա կարող է մեզ չեղիւ մեր իսկական նպատակից: Միայն, պէտք է նկատել, որ այդ միացիւ եւ միաձեւ պարապմունքով երկու

տարբեր արտաքին և ներքինների մէջ եղած զանազանութիւնն ունի իւր
պատճառները:

Գնչուն մահմետական է կրօնքով, եւ, դուքէ, այդ հայեացքի հե-
տեւանքն է, որ նրանք զրկուել են իրենց լաւ աւանդութիւններէն,
այդպիսով պէտք էր որ զրկուէին իրենց ընտիր յատկանիւններից նւ
փշանային, մինչդեռ հայ-բօյաները, իրր քրիստոնեաներ, ապրելով
ու սնուելով հայերի մէջ, չէին կարող չ'օգտուել քրիստոնէական սկիզ-
բունքների բարերար ազդեցութիւնից:

Մէկդի թողնելով այդ երկու խմբի մանրամասն համեմատութիււ
նը, ասնինք մեր յօդուածի իսկական նպատակին, այսինքն՝ հայ գնչու-
աների կենցաղի նկարագրին:

II.

Ահա մի ժողովուրդ, որ ո՛չ վարում, ո՛չ ցոնում, ո՛չ էլ հեճում
է, եւ որը ժաւայն ապրում է ինչպէս ազատ թռչուն, երկնի կապոյտ
կամարին տակ: Ահա մի ժողովուրդ, որի հայրենիքն է ամբողջ աշխար-
հը, ինչպէս ասում են — «Ubi bene, ibi patria»*. Իւր էջը եւ մի քանի
կտոր ցնցոտիները կազմում են ամբողջ հարստութիւնը: Հպարտ լուր
աղքատութեան մէջ, ազատութեան եւ անկախութեան փրահար, բայց
առանց հերոսական ու եւ է յատկանիւնի, անզէն եւ անաշխատ աշխարհա-
կալ, — ահա բօյայի բնատուրութեան աչքի զարնող զմերը: Նա հաւա-
աացած է, որ ամէն տեղ, ուր որ ճակատագիրը նրան նետէ, կարող է
ճարել մի պատահ հաց. նա գիտէ, որ բոլորից բաւականութիւն կտա-
նայ իւր պէտքերի համար, ուստի եւ նրան կարելի է տեսնել ամէն տեղ,
ուր որ կայ գոնէ մի կենդանի էակ: Ո՛չ անանց լեռները, ո՛չ խոտհոտե-
րը, ո՛չ թաւ անտառները չեն կարող փոխել նրանց արդէն մի անգամ
որոշած ճամբան. ծովերն ու անապատները նրանց չեն խանգարում ան-
վերջ թափառել: Ո՛չ այրող արեւը, ո՛չ վատ եղանակը, ո՛չ անձրեւը,
ո՛չ ձիւնը կամ բուքը նրանց չեն վախեցնում: Տոկուն, հերոսաբար ծա-
նելով բնական բոլոր արգելքները, բնութեան բոլոր քմահաճոյքների
նա ամենատաք օրին կամ ամենացուրտ ծառամանիքին, ստուերի պէս
երեւան է գալիս այս կամ այն գուռառում, այս կամ այն նահանգում, եւ
ստուերի պէս, կրկին չքանում: Առանձին անձնական սեպականութիւն
չ'ունենալով, նա ամբողջ աշխարհը, մարդկանց բոլոր ինչքը համարում
է իւր սեպականը: Ուստի, համարձակ, սեպականատէրի վստահութեամբ

*) Այս առածը գրեթէ նոյնն է, ինչ որ մեզանում ասում են. « Ուր հաց, հո-
կաց ու ծանօթ, թարգմտ: »

առանց ճշդութեամբ մտնում է ամէն մի տուն, իբր թէ օրինական իրաւունքով պահանջելով թէեւ իւր պահանջներին նա միշտ խնդիրքի կերպարանք է առաջարկում Բօլայն աղքատներին ձեռով կամ այլ զնշուաների պէս չի մտրում։ Բայց վա՛յ որ մէկը չի յարգում նրա խնդիրքը, նա թափում է անէծքի հեղեղը, որից սնապաշտները սաստիկ վախենում են Բօլայն ապրում է, օգտուելով իւր աշխոյժ եւ ճարպիկ լեզուից եւ իւր անէծքի ազդած սարսափից։

Ոստիկով Բօլայնի մասին, անհրաժեշտ է նշուածիամբ որոշել քաջատղամարդու (homme) եւ կնոջ դիրքը, նրանց փոխադարձ յարաբերութիւնները, որ բոլորովին ինքնուրոյն բնաւորութիւն ունին։ Բօլայն, կան երկու սեռը, կարծես, իրենց դերերը փոխանակած են — սղտամարդը նրանց գործունէութեանց մէջ կնոջ է փոխանակուած եւ ընդհակառակն։

Ինչպէս որ գնշուները, առ հասարակ, հացկատակներ են հանգէս առաւել, մարդկութեան համար մի տւելորդ բնույթայէն էլ քաջատղամարդը հացկատակ է ու աւելորդ բնույթ կնոջ համար, սրա բաղդի վերայ դրուած է մի այդպիսի ծանր պարտականութիւն՝ պահել ա՛յ միայն երեխաներին, այլ նաեւ ամուսնուն։ Բօլայն-կնոջը կարելի է իւր արժանիքներով եւ պակասութիւններով համարել իւր զիջելի իսկական ներկայացուցիչը։ Հետեւաբար, քացատակն նրան պէտք է վերագրել վերը յիշուած քաջական արժանիքները Բօլայն-սղտամարդը այդ ժողովրդի մէջ կատարում է մի երկրորդական, Բօլայն-կնոջը կրօնական դեր, որտեղ նրա նշանակութիւնը կեանքի կուր ջրջանում շատ աննշան է։ Կինը եւ պաշտպանում, եւ խնամում է նրա զոյաւթիւնը, Կինն է, որ հոգում է ընտանիքի ամենօրեայ պէտքերը։

Բօլայնի ընտանեկան պահանջները որչափ էլ որ չափաւոր լինէին, հեշտ չէ բաւականացնելը։ Իսկ վերայ առնելով այդպիսի ոչ թեթեւ պարտականութիւն, ինչպիսին է երեխաներ եւ ամուսին պահելը, կին քաջան հերոսութեան հասնող զարմանալի անկուսկիւնութեամբ կատարում է այդ ծառայութիւնը։ Զուրկ լինելով իրաւունքներից եւ աչք ամէն առաւելութիւններից, որ յատուկ են նրա սեռին, նա ո՛չ միայն հայթայթում է ցածախ է—8 ամիսամիջ քաղկացած ընտանիքի պոքեկայ կարիքները, այլ եւ հոգում է իւր ամուսնու ծխախոտը, աղին, եւ սրա նշման այլ ծախսերը։ Եւ այդ բոլորի փոխարէն նա ամուսնուց ստանում է Եկե՛հա, իբր իգական սեռ, ենթարկւում է անիրաւ արհամարանքի։

Կին քաջային շատ հազուադէպ է ահանել անային թշուառ մատնա իւր օրերն անցնում է օտարութեան մէջ, թէեւ նրա համար փոխապէս օտարութիւն չըկայ։ Ոչ մի աղքատութիւնից նա չի ճնշւում, այլ բաւարին է, անբացատրիկ, այցելում է, խորաբանջիւլի տունը մտնում չը նայած որ օտարութիւն գնում է հարատի եւ աղքատի միջեւ, վերջ

ջինին տալով առաւելութիւնը. չէ՞ որ քրանից աւելի հեշտ է ասանում իրեն պէտք եղածը: Շատ հազուադէպ է, որ բօլան օտար տնից դատարար կ'աձեռն գուրտ ելնէ. նա խնդրում է անխախտ աշխատելնը, ինչ որ իրեն պէտք է — հաց, ալիւր, ցորեն, գարի, մածուն, խիզ, պանիր, հազուադէպ, հին ստանամաններ եւ այլն: Երբ այդ բոլորը մերժւում է, ապա նա խնդրում է իրեն տալ վայր, սօլեր, ու եւ է տաք բան, մի խօսքով աշխատելնը, ինչ որ կարելի է գտնել տանտիկնին մօտ: Նա իւր թափանցող աչքերով տեսնում է տան ամէն մի ծակն ու ծռակը. պէտքը եղող առարկաներից ոչ մէկը աչքից չի փախցնում: Երբ իւր խնդիրքը անհետեւանք է մնում, ապա խօսելու ձեւը փոխում է եւ պահանջել սկսում իւր պատահանջներով նա միշտ յառաջ է տանում նարտար խօսակցութիւնը, աշխատում է գտնել տանտիկնոջ թոյլ կողմը (պէտք է նկատել, որ նրանք միշտ կանանց հետ գործ ունին), եւ նրան հեշտութեամբ է յաջողուում այդ բանը, քանի որ նա փորձով արդէն ուսումնասիրած է կանացի թոյլ կողմերը: Իւր արտասովոր պերճախօսութեամբ նա տանտիկնի ոեւ ուսիրուն աչքին է գովում, դրուատում է նրա կարծես տաշտած, կոկոսած քիթը, գեղեցիկ բերանը, սեւ ծամերը, վերջապէս հազուադէպները: Տանտիկնոջ արտաքինից ներքին յատկութիւններին է անցնում. նրան նկատում է իբր բարի, գթասիրտ կին, եւ այլն: Եթէ տանտիկնին նրա վաղեմի ծանօթն է, կամ օտար երկրներից է, ապա բօլան ճարպիկութեամբ իրենից հնարում է զանազան բարեւներ ծանօթների, ազգականների կողմից, եւ այսպիսով աշխատում է նրա ուշքը գրաւել: Վա՛յ եթէ մէկը հրապուրուի նրա պերճախօսութիւնից եւ մտերիմ զրոյց սկսի հետը: Բօլան վարպետութեամբ օգտւում է այդպիսի բոլորից եւ տանտիկնու ջրն աշխատեղն է հասցնում, որ վերջինս իւր ձեռքով լեցնում է բօլայի պարկը զանազան պաշարներով: Թափառական փերեզականներից եւ « ֆալ-ջիններից » յետոյ, որոնք միամիտ գեղջիկներին հեշտութեամբ խաբում են, երկրորդ տեղն անկասկած պատկանում է բօլային:

Կին բօլաները սովորաբար շրջում են առանց ազամարդու եւ երկու երկու: Գրեթէ երբեք չի պատահում, որ աղջիկ բօլան թափառի տներում. բայց հէնց որ ամուսնանում է, հարսնիքից հետո ամիս յետոյ սկսում է իւր շրջագայութիւնը. նրան օգնում է տարիքաւոր փորձառու մի կին, նրա կեսուրը կամ մօտաւոր ազգականը, եթէ ունի. իսկ եթէ չունի, ապա դրացուհին կամ ընդհանրապէս ծանօթուհին: Այդ պատճառները սովորեցնում են աշխատելնը, որոնց միջոցով կարելի է ճարել հաց, ու ընտանիք պահել: Կին բօլաները շրջում են ցուպ 'ի ձեռին եւ մախաղներն ուսերին. միւս ձեռքերին բռնում են մի աման, որ ճանապարհին լեցնում են կամ կարագով, կամ պանիրով եւ կամ մածունով: Այդ կերիք չէ դեռ, նրանք կրում են նաեւ մի քանի մազեր, գիւղացոց ծախելու համար: Երբ ուզում են գնալ հեռու քաղեր, ապա

վերջնում են թելի կծիկներ եւ ճանապարհին գուլպայ են գործում:

Երբեմն բօշաները ամբողջ ընտանիքներով են թափառում. այդ պատահում է միայն այն ժամանակ, երբ իրենց հին տեղում նրանք ամէն տան ծակ ու ծռկը մտած, ելած են լինում. ապա բօշաները խմբովին ուղեւորում են ուրիշ գաւառներ ու նահանգներ. Այդպիսի տեղափոխութեանց ժամանակ գուք կը տեսնիք գնչու-բօշային նստած իշուռ վեհաբայ երեխաներից մէկին առնում է գիրկը, երկրորդին տեղաւորում է քամակը, երրորդին դնում է խուրջինի մէկ աչքը, իսկ միւս կողմից էլ կախում է պարկեր ու մագեր. Բօշան հանգիստ նստում է եւ գործում իւր գուլպան. յետեւից քայլում է ամուսինը եւ ահագին մահակով քշում էւ շը. Այդպիսով շարունակում է ճամբորդութիւնը մի քանի շաբաթ, եւ առանց ո եւ է պատրաստութեան. Ո եւ է գիւղ հասնելիս, բօշաները կանգ են առնում. գիւղից քիչ հեռու բաց երկնքի տակ, մնում են որդամարդիկ երեխաների հետ. սրանք մեծ խնամքի պէտք չունին. բօշաների կարծիքով. այդտեղ աղամարդիկ արածեցնում են էշերը, եւ մաղ են գործում. իսկ կանայք, ինչպէս ասացինք, գնում են յըջկու տները «կաթ հաւաքելու, կովերի պէս, որպէսզի երեկոյեան կարողանան նրանց տալ »: (այդպէս են առում նրանց աղամարդիկ իրենց կանանց մասին). Հաւաքուած մածնով նրանք պանիր, կարագ են պատրաստում, եւ հէնց այնտեղ ծախում են կամ առն տանում. իսկ ալիւրը, հացը եւ այլ անհրաժեշտ պարէնները պահում են ձմրան. Սետոյ ամբողջ տնով մեկնում են, եւ կրկին շարունակում իրենց ուղին դէպի ուրիշ գիւղ:

Որովհետեւ այդպիսի դէպքերում բօշաները կիսակայուն կեանք են վարում, ուստի ամբողջ ընտանիքով շարաթներ տեւող տեղափոխութիւններն հազուադէպ են. Ընդհանրապէս կանայք տանձին են թափառում օտար վայրերում եւ յաճախ ամիսներ շարունակ Ախալքալակի կին-բօշաները, օրինակի համար, դուրս գալով Ախալքալակի, Ալեքսանդրապոլի եւ Ախալցխայի գաւառներից, ուղեւորում են դէպի Թիֆլիզ, Թելաւ եւ Սդնխա, այդ ամբողջ տարածութիւնը ռաքով կտրելով:

Չը նայած երկարատեւ բացակայութեան եւ բարոյական անկման նպաստող շատ պայմաններին, կին-բօշան պահում է միշտ բարոյական անպայման մագրութիւն. աղամարդ-բօշաների այդ մասին ունեցած վրա-տահութիւնը 'ի զուր չէ. իրենց կանանց թողնելով միայնակ, առանց առաջնորդի, առանց մասնաւոր վերահսկումի, աղամարդիկ հաւատացած են մի անգամ ընդ միշտ, որ քանի նրանց կանայքն օգտւում են իրենց ճարտար լեզուից, որոնցմով օձի պէս հրապուրել գիտեն, միւս կողմից էլ իրենց իսկական ընկեր ցուպը նրանց նամուսը պիտի պաշտպանէ:

Ասացինք, որ բօշան չի գողանում. Այդ վերաբերում է կանանց, որովհետեւ աղամարդկանց մէջ նկատուած են փոքրիկ յանցանքներ:

Սրանք անմիջեւ ճարգկութեամբ կարողանում են, առիթն եկած ժամանակ, ձիերի պոչեր կտրել, այդ մազերը մաղ գործելու են ծառայեցնում: Բայց ոչ ոք չի կարող բռնա-կնիքը ցոյց տալ գողութեան մէջ բռնուած:

Մի կիսանստակեաց ժողովրդի մէջ լրօք որ զարմանալի է այդպիսի գողութիւն գծեր տեսնել, չափ քաղաքակիրթ ազգեր կարող են նախանշել նրանց այդ կէտում: Երբեմն ամառը, երբ գեղջուկներն ու գեղջկուհիները դաշտային աշխատանքներով են զբաղուած լինում, կամ թե՛ կալում,՝ կին-բռնան նրանց տունն է մտնում. տնեցիների բացակայութիւնը գողութեան հիմնադրութիւնն է ներկայացնում. բայց նա չի օգտուում գրանից, եւ իրենց աւանդութեան հաւատարիմ է մնում, այսինքն՝ և անձամբ ոչինչ չի վերցնել Պոյնթիոկ տանտիկնոց թոյլատուութեամբ: Յայտնի է, որ գնչու-բռնան խաբում է, բայց չի գողանում: Պէտք է նկատել որ նրանք սովոր են իրենց հետ վերցնել փխած խնձորներ, տանձեր եւ ուրիշ պտուղներ, զրանցմով խաբում են երեսաներին եւ սրանց միջոցաւ առնում պէտք եղածը: Սրբ այդպիսի ժամանակ պատահում է, որ հասակաւորներից մէկը վրայ է հասնում, ապա նրանք սկսում են արգարանալ, թե՛ տղայքն են տուել, ո՛չ թէ իրենք վերցրել:

Թափառելով տեղից տեղ, գործ ունենալով ամէն կարգի մարդկանց եւ հասարակութեանց հետ, մուտք ունենալով ամէնքի մօտ, կին-բռնան ձեռք է բերում գործնական խելք եւ զարմանալի արամուսնիւն, որը հասարակ ժողովրդի մէջ առակի շարք է անցած: Ահա թէ ինչո՞ւ շատերը նրանցով հետաքրքրւում են, ցանկալով նրանցից լսել ծիծաղալարք սրամիտ պատասխաններ այլ եւ այլ հարցերի մասին: Եւ ուրիշներ ի՞նչ մի հարցը, եւ ո՛չ մի ակնարկը, եւ ո՛չ մի ծագրական նկատողութիւնը չի մնում անպատասխան: Բռնան ամէն ինչի ճարպիկ պատասխանում է արագ, եւ խիստ կծու: Պատահում է, որ մի քանի սրիկաներ նրանց հասցէին շատ տափակ եւ վիրաւորական հանաքներ են անում: այդ ժամանակ բռնան առանց քաշուելու, յանդգնութեամբ տալիս է ոչ պակաս վիրաւորող պատասխաններ: Վերջիններս միշտ լինում են երկսայրի, այնպէս որ՝ յաճախ արտաքուստ վիրաւորական չեն թւում. այդ պատասխաններով նա ինքն իրեն կը պաշտպանէ շատ անպատեհութիւններէ, եւ մինչդեռ հակառակորդը գլուխ է պայթեցնում ասացուածքի իսկական իմաստն ըմբռնելու, բռնան արդէն յաջողում է անյայտանալ: Դժուար վայրկեաններում, երբ բանը հասնում է բացարձակ կռուի, ապա նա հերոսաբար պաշտպանում է իւր պատիւը:

Հաւանական է, որ կին-բռնայի արագ, սրամիտ պատասխաններին տեղիք են տուել ժողովրդական մի քանի դարձուածքների, որոնք գործ են ածուած ճարպիկ մարդկանց նկատմամբ, Վօշի պէս, խօսքը ճկպին

պատրաստ է: Բացի սրամտութիւնից, բօշաներն աշխիւնու յատկութեամբ
էլ օթառած են զիւղացի չարաճճի աղանթի գէմ, որոնք խմբերով յար-
ձակուած են նրանց վրայ եւ անհանգստացնում, անթիւնու կարողութիւն
նր միակ եւ ամենալաւ զէնքն է: Որպէսզի բօշայի այդ ընդունակու-
թեան մասին կարելի լինի զազափար կազմել, անհրաժեշտ է անձամբ
լսել. մարդ զարմանում է, թէ ո՞րչափ առատ եւ այլազան անէծքներ
ունին նրանք:

III.

Այժմ դաւնանք տղամարդ-բօշային: Նա իւր անշարժ, անզորժ
կեանքի մեծ մասը անցկացնում է իւր հին խրճիթի յարկին տակ, ան-
մաս մնալով իւր անխոնջ կնոջ մշտաթափառ կեանքից, հետեւաբար նա
բնաւ չէ բաժանում նրա հետ ո՛չ այն զրկանքները եւ ո՛չ այն նեղու-
թիւնները, որոնք վիճակուած են բօշ-կնոջը կրել ամբողջ կեանքում:
Բօշ-աղամարդը իբր ասիական իսկական տիպ, ընտանեկան հոգսերի
մեծ մասը զնկելով իւր աշխատասէր կնոջ վերայ, ինքը ոչինչ չէ անում,
անզորժ նստելով խրճիթում, առանց քաշուելու օգտուում է իւր կնոջ
աշխատանքից, նա հանդէս է գալիս իբր իւր կնոջ քրախնքը շահագոր-
ծող, նրանց կանայք բոլոր պէտքերը հայթայթողներն են, սրանում է
կայանում նրանց պարտականութիւնը, այդ է միայն նրանց իրաւունքը,
իսկ կնոջ հաւաքած բոլոր պարէններին ամբողջովին տէր է լինում աղա-
մարդը, նա է, որ վճռում է ո՞ւմ որչափ պէտք է տալ այս ինչ կամ
այն ինչ բանից, թէ ի՞նչը պէտք է պահել ընտանիքի համար եւ ի՞նչը
ծախել: Գրեթէ կաթիլ կաթիլ հաւաքուած կաթը, մածուկը, իւղը անց-
նում է շահագործող ամուսնու ձեռքը, եւ սա ուղածին պէս վարւում է
նա բօշայական ընտանիքում իսկական ձրիակերն է:

Չը նայած իւր ծուլութեանը, բօշ-աղամարդն ունի ամենաշա-
փաւոր կարիքներ — միակ բաները, որ նրան հրապուրում են — ծխա-
խոտն ու օղին են, վերջինը, յատկապէս, նրա շաշուութեան սիրելի ա-
ռարկան է: Առանց երկբայելու, կարելի է ասել, որ հարեցողութիւնը
նրանց մէջ ընդհանուր ախտ է դարձած, ուրիշ չտալութիւններ չու-
նին: Նա ապրում է շատ պարզ, նոյն իսկ չքաւոր, իւր արտաքինը բո-
լորովին համապատասխանում է նրա՝ աղքատ վիճակին, արխաւուղը
կարկատուած է անթիւ եւ երփներանգ կտրներով, հին չուխան, եւ
չալուարը՝ պատառ պատառ է: Ներկայումս թէեւ պատահում են այնպիսի
սիններ, որոնք բացի անուեսական ապահովութիւնից, ունին եւ պատ-
իաստի դրամ, սակայն եւ ոչ ոք նրանցից չուղում եւ չի համաձայնում
փոխել իւր աղքատ եւ կեղտոտ հագուստը քիչ թէ շատ մաքուր եւ վաւե-
րուէ զգեստով: Բօշայն իւր ամբողջ հարստութեամբ մնում է յաւիտենական

աղքատու Նրա տնտեսական բարւոք վիճակը մօզի չափ էլ չի փոխում Նրա դիրքը:

Աղատ ժամերում նրանք այս կամ այն խրճիթում ձիւելով են անցկացնում: Իրենց կանանց թափառական կեանքի ղէպքերը, որ տեսած կամ լսած են նրանք այս կամ այն երկրում, այլ եւ այլ անարկաների եւ երեւոյթների մասին պատմածքներ մատակարարում են եւ նրանց խօսակցութեան համար անսպառ նիւթ: Երկիւրեւան զրոյցները մէջ մեծ դեր են կատարում ժողովրդական երգիչները, որոնք իրենց երգերի, հեքիաթների, առակների, հանելուկների հայուստ պաշարով հրապուրում են ընկնողներին: Եւ աղամարդ-բօշաները զուարճանում են այդ բաւականութեամբ: Ո՛չ մի հոգս, ո՛չ մի մտածմունք չեն խանգարում նրանց ուշադիր հանդարտութիւնը: Հասկանալի է, որ նրանց յառհերի միայն նիւթական եւ մտաւոր աւամանափակութեամբ կաշիք է բացատրել այսպիսի անհոգութիւնը:

Այդ բոլորն ասելով, մենք ՚ի հարկէ չը պէտք է մոռանա՞նք ՚ի սէր ճշմարտութեան, որ նրանք էլ ունին իրենց, թէեւ շատ չնչին, դուրս չեն ու հոգսերը եւ զոռար կը լինէր իսկապէս երեւակայն է մի մարդ, որ, ձեռքերը ձալած, ամբողջ օրը նստէր, կամ պտուկէր քամի կուտալով:

Ինչպէս մենք տեսանք առաջ, բօշան իւր ամբողջ պարտականութիւնները կնոջ վզին է դնում եւ միայն Նրա բացակայութեանը ինքն է կատարում տնային գործերը, եթէ ՚ի հարկէ տանն ուրիշ կին չը կայ: Կնոջ նման նստելով տանը, խնամելով երեխաներին նա մեծ մասամբ զբաղւում է մի արհեստով — մաղ գործելով, որը նրան արուած է ժառանգաբար, եւ որը նրա բացառիկ զբաղմունքն է կաղմում: արդ արհեստը նրանից չի պահանջում ոչ մի մտաւոր լարուածութիւն եւ աւելի էլ յարմարէր մի կնոջ քան թէ աղամարդու: Նրանք հպարտանում են իրենց արհեստով եւ նրանցից մի քանիսը իրենք իրենց «խոսկող» են անուանում, այն պատճառով, որ իրենց գործած մաղերով ցուրենը զատում է կորեկից, իսկ ալիւրն էլ թիփից: «Ինչ մի անուանէ՞ք բօշա, այլ իսկող», ասում են նրանցից ինքնասէրները: Բացի ձիւպուշերից չինած մաղերից, նրանք պատրաստում են նոյնպէս թմբուկներ, եւ երեխայական խաղալիքներ, որ նրանք փոխարինում են իրենց պէտք եղած առարկաներով: Մի քանի տեղերում, ինչպէս Սինոպոլում եւ առ հասարակ Անատոլիայում, պարապում են բօշաները դարձնել թեամբ, աւելի ճիշտ ասած, երկաթէ փոքրիկ իրեր են շինում: Բօշան չունի ոչ միջոց, ոչ ախորժակ, ոչ էլ կամք լինելու կատարեալ դարբին, որը կը պահանջէ մեծ աշխատութիւն եւ փոքնիկ, եւ որ գլխաւորն է նստակեաց կեանք: Նա պայտեր է շինում իւր իշուռ համար, նորոգում է հին դանակներ, մանգաղներ եւ գերանդիներ, անա

Նրա ամբողջ դարձնութիւնը, Բացի դրանից կան նաեւ բօշաներ, որ իրենց համար հասարակ ոտնամաններ կարելով են զբաղւում:

Ինչպէս տեսնում ենք, յիշուած պարապմունքների թւում չը կան մատուր կամ ֆիզիքական ոյժ պահանջող զբաղմունքներ: Բօշան ընտրում է այն արհեստը, որն աւելի քիչ ոյժ կը պահանջէ: Ի հարկէ, զբանից չէ կարելի հետեւեցնել, թէ նրանք մատուր կամ ֆիզիքական աշխատութեան ընդունակութիւն չունին, եւ թէեւ աչքի առաջ եղած փաստերը մեզ իրաւունք են տալիս այդպէս խորհելու, բայց կարելի է պնդել որ բօշայի երկարամեայ անգործութիւնը, նրա հացկատակութիւնը ժանգոտեցրել են նրանում այն ոյժերը, որոնցով ապրում են աշխատելու ընդունակները:

Ո՛րակ պարապմունքը, ուր քիչ թէ շատ երեւան են գալիս նրա մատուր կարողութիւնները, ուր կը տեսնես նրա աշխարհայեացքը եւ զգացմունքները, ուր կը լսես նրա պերճախօսութիւնն ու սրախօսութիւնը, մէկ խօսքով՝ ուր կը տեսնես նրա հոգեկան աշխարհի ամբողջ պատկերը — դա ժողովրդական երգչի զբաղմունքն է — մի զբաղմունք, որ նրանց մէջ մասնաւորապէս տարածուած է: Այդ երգիչների մէջ պատահում են բաւական աչքի զարնողներ, որոնք հայերի մէջ բաւական յարգ ու պատիւ են վայելում ոչ այնչափ անսպառ պատրաստաբանութեամբ, որչափ տեղին ասուած սրախօսութեամբ: Նրանք երգում են իրենց բարբառով, բայց զխաւորապէս թուրքերէն: Նրանք շատ վարպետ են հեքիաթ ասելու մէջ: Իրենց այլազան հեքիաթներով, պատկերաւոր եւ հրապուրիչ լեզւով արտայայտուած, նրանք ձմրան երկար գիշերներն զբաղեցնում են անթիւ գիւղացիներ, որոնցից իբր վարձ ստանում են ցորեն կամ գարի:

Հարսանիքներում, տօներին, հասարակական խաղերում, քէֆի ժամանակ, ինչպէս բօշաների մէջ, այնպէս էլ հայերի մէջ, այդ ժողովրդական երգիչները հանդէս են գալիս իբր բոլորից սիրուած անհրաժեշտ անդամներ:

IV.

Բօշ-կնոջ ու աղամարդու փոխադարձ յարաբերութեանց մասին, ինչպէս երեւում է, բաւական զաղափար կազմեցինք վերեւում ասածներէն: Այս մասին աւելի լաւ զազափար է տալիս Կարսի առեւտր իւր ամուսնուն: Նրա պսակադրութեան ժամը մօտենում է, ինչպէս պատմում են, փեսան կը թաղնուի թոնիրում, հարսը կը մօտենայ թոնիրին եւ հ'սկսի մի քանի անգամ համոզելով խնդրել փեսին լուրս գալ այնտեղից, թախանձելով «դուս էկո՛ւ, տոտիկներե՛ք մեռնիմ, դուս էկո՛ւ»:

մուրամ, կուրամ քեզի կը պահեմ): Առնելով հարսից այդ խոստումը, փեսան դուրս է գալիս եւ գնում պսակի:

Աղջիկ-բօշան ազատ է. նա չի թափառում մի պատառ հացի յետեւից եւ ապրում է հօրը մօտ եւ կատարում է անային թեթեւ պարտականութիւններ. նրա երեսը քօղածածկ չէ. չեն արդելում նրան, որ աղամարդկանց մէջ դուրս գայ, մի խօսքով՝ նա վայելում է բաւականաչափ ազատութիւն: Բայց հէնց որ նշանում է, մահաւանդ երբ նա ամուսնական ուխտն արել է, արդէն իբր նոր ընտանիքի անդամ, որի վրայ պարտականութիւն է դրում հոգալ եւ խորհիլ ընտանիքի պէտքերի մասին, նա զրկում է այն ազատութիւնից, այն անկախութեանից որ վայելում էր իւր ծնողական յարկին տակ. առ ժամանակ զբոլում է հասակաւորների հետ բացարձակ խօսելու իրաւունքից. քօղը ծածկում է նրան դէմքը մինչեւ այն ժամանակ, մինչեւ չի հասնում թափառելու շրջանը, մինչեւ չի վերցնում ցուղը եւ մախաղը՝ թափառաշրջիկ կեանքի առաջին օրերը նա ամսակոտ եւ քաշուող է լինում, ուստի եւ նրան առաջնորդում է ո եւ է փորձառու եւ հասակն առած կին. եւ յետոյ ձեռք բերելով ժամանակի ընթացքում հետզհետէ փորձառութիւն, եւ հայթայթելու իմաստութիւն, նա բաց է թողնում իւր մենտորին, եւ ինքնագլուխ շրջելով՝ հոգում է ընտանեկան կարիքները: Իւր յղութեան շրջանի վերջին ամիսները, ընդհանրապէս, դադարեցնում է իւր թափառումները, եւ տանն է մնում. սակայն եւ այնպէս յաճախ պատահում է, որ նա տուն է վերադառնում բերելով հետը բացի զանազան պարէններից նաեւ մի երեխայ՝ ի նուէր իւր ամուսնուն:

Հասկանալի է, որ կին բօշան, ներկայացնելով ընտանիքում մեծ ոյժ, միակ տնային պէտքերի հոգացողը՝ եւ միակ բանւորուհին, ապա շատ թանկագին է լինելու. Ամէն մի փեսայ պարտաւոր է հարսնացուի ծնողներին վճարել բաւականաչափ դրամ, որն անուանում է «հատեմա» (համաձայնութիւն), որը Ախալքալակի գաւառում հասնում է մինչեւ 115 բուբու. Առաջ շատ աւելի մեծ էր այդ գումարը. բայց երկու տարի առաջ Ախալքալակի բօշաների համայնական ժողովը վճեց 115 բուբուից աւելի ո՛չ սալ, ո՛չ պահանջել. Այս համեմատաբար մեծ գումարը նրանք վճարում են առանց գօտարութեան: Եթէ համեմատենք, այդ խնդրում, Ախալքալակի բօշաները գիւղացի հայերին հետ, որոնց մէջ նայնպէս գոյութիւն ունի այդ ժողովրդութիւնը, ապա մենք կը տեսնենք, որ առաջինները վճարում են շատ աւելի, եւ, որ գլխաւորն է, այն էլ դիւրութեամբ. Այդ եւ ուրիշ հանգամանքներ ցոյց են տալիս, որ բօշաներն ապրելով աղքատ, գրեթէ տնակօրէն, ուն օրուայ համար ո եւ է բան յետ են ձգում. Չը նայած այս հանգամանքին, նրանք միշտ աշխատում են երեւալ աղքատ, չքաւոր եւ ոչինչ չունեցող:

Ստանալով այդպիսի մի գումար փետայից, հարսնացուի ծնողները շատ ողորմելի օժիտ են տալիս իրենց աղջկանը. մի լաւ հաստ ցուպ, մի հաստակաշի մախաղ, եւ երբեմն էլ հասարակ կտորից շինուած մի զոյգ զգեստ, ահա բոլայի օժիտը:

Նրանց հարսանիքը գլուկ է արտաքին շուքից, բայց ունի բաւական հետաքրքիր եւ իրնատել կողմեր. Օղու առատութիւնը, որ կաղմուած է բոլայի օրիւնի խմիչքը, նրանց միջոց է տալիս անսաման ուրախանալ եւ ուզածնուն չափ խմել. Այն ժամանակ, առանց այդ էլ միշտ ուրախ այս ժողովուրդը, խմիչքները ազդեցութեան տակ, սկսում է երգել, պարել, իր սրամտութեան կատարեալ աղատութիւնն արտայայտում է, կանչում նոյնիսկ զաւամդալի հասնելու չափ. Այսօրից դուք կը տեսնէք քոլորին, թէ՛ մերձաւոր եւ թէ՛ հեռաւոր ազգակիցներին, դրացիներին, թէ՛ մեծին, թէ՛ փոքրին, մի խօսքով բոլորին անխորի, որ ներկայացնում է բաւական խայտաբղէտ պատկեր:

Ինչպէս ուրախութիւնը այնպէս եւ վիշտը բոլորի համար միեւնոյնն է. լացն ու ծիծաղը, վիշտն աւելաւորութիւնը մէկից բոլորին վրայ է տարածւում եւ ընդհակառակը:

Բոլան չի սիրում մեծ խմիչքով ապրել. բայց զրա փոխարէն տալիս փոքրիկ խմբակով. նրանք շատ մտերիմ սրտակիցներ են լինում. Պէտք է նկատել, որ բոլան շատ շուտ է ամուսնանում. ընդհանրապէս 15—18 տարեկան պատանին, եւ 12—15 տարեկան աղջիկն արդէն հասուն են համարւում. հետեւաբար ընդունակ ամուսնանալու. Ուշադրութեան արժանի, աչքի զարնող հանդամանք է այն. որ նրանք չը նայած իրենց հայ*) են անուանում, յաճախելով հայոց եկեղեցի, կապուած լի նելով հայերի հետ կրօնական ամուր կապերով, բայց եւ միշտ խուսափում են նրանց հետ ամուսնանալուց. սակայն եւ պէտք է նկատել, որ հայերն էլ ոչ պակաս յամաստութեամբ խուսափում են նրանց հետ ազգակցական կապեր հաստատելու. Որչափ որ ես լսել եմ բոլաներից, նրանց Ախալքալակ տեղափոխման օրից, այսինքն 1828 թուականից ջարդ, միայն մէկ բոլա-աղջիկ պակասել է մէկ հայի հետ, թէեւ եղել են եւ կան այդ խնդրին նպաստող հանգամանքներ:

Հաստատ կարելի է ասել, որ կանանց թիւը նրանց մէջ անհամեմատ աւելի նուազ է, քան տղամարդկանցը. եւ որովհետեւ հայի կամ այլազգի աղջկանց հետ պսակն անթոյլատրելի է, ուստի եւ նրանք ըստ իրականութեան պակասել արիւնակից ազգականների հետ. թէ եւ այդ

*) Եթէ բոլային հարցնէք թէ ի՞նչ ազգից է, կը պատահանէ. « Ես հայ եմ »: Հայերն իրենց բարբառով « Կալարաւ » են անուանում, իսկ իրենց « Լամ », դրանով՝ վարժեա, անգիտակցաբար մատնում են իրենց ծագման եւ աշուտ մատն:

բանն արգելուած է եկեղեցական օրէնքով, բայց եւ նրանք կարողանում են ճարպիկութեամբ այդ օրէնքից խոյս տալ, օգտուելով այն հանգամանքից, որ հայ քահանաները նրանց չեն ճանաչում մօտիկից, թէ եւ չ'ունինք փաստական ճիշտ հաշուեցուցակներ, բայց եւ ժողովուած առհեկուժեանց հիման վրայ վճռում ենք ասել, որ հայերն աւելի են լազմանում քան բօշաները. այդ հանգամանքը կարելի է բացատրել անտարակոյս սրանց մշտաթափառ եւ աննստակեաց կեանքովը:

V.

Դուք ի՞նչ կասէք այն սակաւաթիւ ժողովրդի մասին, որը չը նայած իւր ազգիստութեան եւ ցրուածութեան, զրկուած ինքնուրոյն դիրքից եւ ընկերական տնտեսական պայմաններից, առանց որոնց անհնարին է լինում ամէն մի մարդու, իւրաքանչիւր ժողովրդի աւելի զարգացած եւ բազմաթիւ ազգերի մէջ գոյութիւն ունենալը, չը նայած՝ ես ասում եմ՝ այս շատ վատ հանգամանքին, անձայն եւ գլխաւորապէս շարունակում է բօշան գոյութեան կոիւր, ինչպէս բոլոր զարգացած ազգերը: Այս փոքր ժողովրդի կեանքը կարելի է համեմատել սուրհակների հետ, որ աճում են ու եւ ծառի ճեղքում, հանգարտ ապրում են ուրիշների հիւթերով, չը ցոյց տալով թուլութեան կամ անուժութեան ու եւ է փոքր նշան:

Նախնական ժողովրդների մէջ այդպիսիները քիչ չեն, որոնց երակները մէջ հոսում է ազատ արիւն, բայց սա ամենից շատ պայմանաւորւում է կամ վայրենի լեռնային դիրքով, որով նրանք զատուած են ուրիշ ազգեցութիւններից կամ թէ այն ուժեղ եւ սերտ ազգային կազմութեամբ, առանց որի նրանք անմիջապէս կը կորչէին, բայց՝ համեմատած նրանց հետ, բօշայի ազատութեան տաժած սէրը՝ տարօրինակ եւ ամբողջովին նրանց առանձնայատուկ երեւոյթ է. բօշայի այդ ազատութիւնը ոչ ոք չի կարող խլել, նա կը պաշտպանէ ազատութիւնը ոչ թէ անմատչելի լեռների զագաթներին, ոչ թէ յանդուգն, անվախ յարձակումով, ոչ թէ հերոսական կռուի դաշտում, ո՛չ, այլ նա ազատ է ամէն տեղ, ամէն երկրում եւ հին աշխարհի ամէն մի անկիւնում. ազատութիւնը նրան արուեց, կարծես, ինքն իրեն, զարերի ընթացքում, շնորհիւ մշտաթափառ կեանքին:

Բօշան ինքն իւր մէջ է փակուած. նա կղզիացած կեանք է վարում. նա գրեթէ կտրուած է արտաքին կեանքից: Պատահմամբ ընկնում է կամ սրանց կամ նրանց մօտ, խնդրում կամ պահանջում է նրանցից հաց ու չքանում է: Սրանով սահմանափակում է նրա յարաբերութիւնը արտաքին աշխարհի հետ. ուրիշ հանդամանքներում նա սակաւ գործ է

ուշենու մի քան օտար ազգերի կամ հասարակութեանց հետ ընթէ հնար
ուշենար նա կը մոռանար ուրիշ ազգերի դոյութիւնն անգամ. նա նը-
րանց հետ ծանօթանում է միայն այն պատճառով, որ ստանում է հացի
կտորներ ապրելու համար. ուրիշ գէպքերում նրան չի հետաքրքրում
ուրիշների կեանքը, նոյնպէս եւ ծածկում է իւրը, որպէսզի այլոց թու-
փանցող հայեացքը չի խորազննէ նրա ներքին կեանքը. երկխոյական
միամտութեան եւ զգացմունքի անհաղորդակցութեան հետ միասին նրա
մէջ կը գտնիք բնաւորութեան ծածկամտութիւն, երբ խնդրը վերաբե-
քում է նրա տնային կամ հասարակական շահերին. Ուրիշների ներկա-
յութեամբ այլոց անհասկանալի լեզուով է խօսում. չինացուն յատուկ
ծածկամտութեան հետ բոլորից է տալիս շատ գործերում հրէական ցե-
ղին յատուկ յարատեւութիւն:

Բօշան իւր բոլոր գործերն սկսում է եւ վերջացնում ինքը. ա-
ռանց այլոց միջամտութեան. Դեռ եւս ոչ մի դատաւոր ատիթ չէ ունե-
ցիւ քննել բոշայի գանդատը. բօշան երբեք չէ մտած ոչ մի կառավարա-
կան հաստատութիւն, դեռ ոչ մի բոշայ իւր գործերի համար չէ վերնա-
ռած մի երկրից, դեռ ոչ մի բոշայ քրէական յանցանք չէ գործել. Չէ
կարելի չի յիշատակել բոշայի այդ լաւ յատկութիւնները, որոնց կարող
են նախանձել, իրօք, նաեւ ամենազարգացած ազգերը. Այդպիսի յատ-
կութեանց դոյութիւնը բոշայի մէջ բացատրւում է նրանով, որ նա միշտ
գոհ է իւր ընկերական ցիրքէն եւ բոլորովին անկախ կեանք է վարում.
Բօշան ուրիշներին երբեք չի վնասում, նա չի գողանում, չի յափշտա-
կում, չի կռոււմ ուրիշների հետ, իսկ եթէ անհամարժեքներն էլ պա-
տահին, միայն իրենց մէջ են լինում. բայց այդ էլ նրանք վերջացնում
են հայհոյանքով կամ թէ քիչ տուր ու դմփոցով. Բօշան ոչ պահում ոչ
էլ կրում է զէնք, գոնէ մինք չենք տեսել. Իւր խալաղ եւ անաղմուկ
կեանքով նա չի պահանջել եւ չի պահանջում տէրութեան ու եւ է հո-
գատարուցիւն:

Ի հարկէ չը կայ մի ժողովուրդ, որ կարիք չի գար կառավարելի,
չը կայ մի ժողովուրդ, որ շուենար ու եւ է կանոն կամ օրէնք, որոնց
հնազանդելու էր ամէն մէկ անդամը. Այսպէս, բոշաները, իբր ժողո-
վուրդ, թէեւ փոքր, բայց ասորոյ բոլորովին նահապետական ինքնա-
կերպ ձեւով, ունին մի քան արտակալ քի որ նրանց թէ՛ ներքին եւ թէ՛
արտաքին գործերը ղեկավարում է:

VI.

Աթոռակալ ընտրում են բոշաները իրենց ամենաաբժանաւոր ան-
դամներից. իսկ քահանան օրհնութիւնով հաստատում է նրա պաշտօնը:

Աթոռակալը բօշաների մէջ մեծ յարգանք է վայելում և ա միայնակ հոգ է տանում համայնական բոլոր գործերի մասին, եւ բացի այդ՝ նա հանդէս է գալիս իբր դատաւոր, նրանց այլ եւ այլ ցեղերի վէճերում ինչպիսի օրինազանցութիւն էլ որ լինի, նա իւր իշխանութիւնը կը բանեցնէ։ Ահա թէ ինչո՞ւ բօշան երբէք չէ դիմում կատաւարական առաւաններին։

Հարսանիքներում, հասարակական խաղերում եւ այլ զբօսեցուցիչ ժողովներում աթոռակալը երկրորդ տեղն է բռնում քահանայից յետոյ։ Նոյն իսկ երբ ու եւ է գործ մասնաւոր, զուտ ընտանեկան բնաւորութիւն ունի, որի վէճերը կախումն է քաղաքային եւ հոգեւոր ատեաններից, նախ աթոռակալի քննութեանն է յանձնում։ Ամուսնութեան առթիւ արուող վկայականը, որ ցոյց է տալիս թէ ամուսնացողները մերձաւոր ազգականներ չեն, աթոռակալին իրաւասութեան տակն է։ Հասկանալի է, որ այդ բոլոր գործերը նա կատարում է առանց ու եւ է նիւթական վարձատրութեան, բայց զրա փոխարէն նա բաւականանում է միայն յարգանքով եւ նրանց վրայ ունեցած բարոյական ազդեցութեամբ։ Զարմանալի չէ, որ եթէ աթոռակալը հաստատամիտ է եւ հասկացող, կարող է կատարել անսահման հրամայողի դեր։ Այդ դերը մեզ յիշեցնում է հընում քիւրտերի մէջ չէյիսի կատարած պաշտօնը։

Առաջ երբ բօշաները քրիստոնեայ չէին, քահանան 'ի հարկէ չէր կարող հաստատել աթոռակալին իւր պաշտօնին մէջ։ Ղա ծագումն է իրենց քրիստոնէութիւն ընդունելու շրջանից։ Այդ հանգամանքը մեզ իրաւունք է տալիս խօսել, թէ քրիստոնէութիւնը նրանց վերայ ինչ ներգործութիւն է ունեցել։ քրիստոնէութիւնը նրանց մէջ զարգացրեց յարգանք դէպի կրօնաւորները, սրանք իրօք որ վայելում են նրանց անկեղծ պատկառանքն ու պատիւը։

Բայց չը նայած դրան, շատ անգամ շնորհիւ հայ հոգեւորականների անուշադրութեան, շատ անգամ էլ շնորհիւ իրենց բօշաների մեծ անտարբերութեանը, որ տածում են կրօնական դւամոլներին, եւ առհասարակ շնորհիւ նրանց չափազանց ազիտութեանը, շատ սահմանափակ են նրանց կրօնական համոզմունքները։

Բօշան միայն Յիսուս-Քրիստոսի անունը գիտէ։ գիտէ միայն ազօտ կերպով Աստուածամայր Մարիամի մասին, գիտէ ճիշտ խաչ հանել, ինչպէս հայ քրիստոնեան, եւ գիտէ վերջապէս մի քանի խօսք Հայր-մերից։ Սակայն կանայք աւելի բարեպաշտ են քան տղամարդիկ։

Ահա նրա կրօնական գիտելիքների ամբողջ պաշարը, ուրիշ ոչինչ չը գիտէ ո՛չ կրօնի, ո՛չ ժամի մասին։ Միայն այն հարցին, թէ « ի՞նչ էս », նա առանց տատանուելու կը պատասխանէ. « հայ եմ ես », եւ նա այնպիսի արտայայտութեամբ կ'ասէ այդ, որ կարծես թէ այդ պատասխանի մէջ ամփոփուած լինէր ամէն ինչ։ Այս պատասխանի մէջ նշտ

համար իրօք ամէն ինչ կաթիլ կ'որոնը, թէ՛ հաւատը, թէ՛ եկեղեցին եւ թէ՛ աղքատ թիւնը, Հակամեծ ենք կարծել, թէ բօշաները միշտ հաւատարիմ են մնում իրենց կրօնին, ամէն մի նորոթեալ անտարբեր լինելու կերպարանքով, Հետաքրքիր է գիտնալ, քարոզում են արդեօք կաթիլիկ եւ բողոքական քարոզիչները ռաճկահայ բօշաների մէջ եւ եթէ «այո՛» ո՞րչափ են յաջողուում:

Ասուածներէից ինքն ըստ ինքեան հետեւում է, որ բօշաներն իրենց կրօնական, աղքատ աշխարհայեացքը բաղկացած էլ լինելու ամէն տեսակ կանխակալ կարծիքներից եւ անմիտ, անապաշտ երեւակայութեամբ, որը շատ յատուկ է թուրք, զարգացման ստորին աստիճանի վրայ կանգնած ազգերին, սակայն իրօք այդպէս չէ, թէ եւ բօշան անկարող է գիտնալ եւ իւրացնել քրիստոնէութեան հոթիւնը, բայց նա շատ աւելի նուազ անապաշտ է, քան հայերը Յամենայնի դէպս, ինչպէս նրա կրօնական աշխարհայեացքի սնանկութիւնը, այնպէս էլ նրա անապաշտութեանց, համեմատական չափով, բացակայութիւնը չը պէտք է մեզ զարմացնէ. բօշան սիրում է ամեն բանի մէջ պարզութիւն, բարդ, կրօնական հակացողութիւնները, նոյնպէս եւ ամէն անմիտ, ֆանտաստիկութեան հասած կանխակարծիքները, նրան անմատչելի են, նա մի անգամ ընդ միշտ աւելորդ է համարում յոյնեցիկ իւր միտքը զանազան, բարդ հակացողութիւններով եւ երեւակայութիւններով, նրա միտքը մանկական միտք է, նա սիրում է եւ հեշտութեամբ է իւրացնում այն, ինչ որ տարրական է իմաստով եւ հասարակ՝ արտայայտութեամբ:

VII.

Բօշան չի սիրում կրթութիւն, նրանցից ոմանք, քաղաքներում ապրելով հայերի հետ, հաղուադէպ է, որ իրենց երեխաներին ուղարկեն հայ բնակչութեանց մէջ գոյութիւն ունեցող գաղտնիքները Մի քանի տարի առաջ Ախալքալակի տարրական ուսումնարանը յաճախում էին 2—3 բօշայ երեխաներ, բայց դրանք էլ չ'աւարտելով ուսումնական ամբողջ ընթացքը, թողին գաղտնիք, այդ եղաւ առաջինն ու վերջինը Միւսնոյն տարին, միւսնոյն գաղտնիքում սովորում էր մի բօշա-երեխայ, բայց գա էլ, դժբաղդաբար, անընդունակ էր Այդպիսի ապշեցուցիչ անտարբերութեան մասին, որ հասած է կրթութիւնը չը սիրելու աստիճանին, ժողովրդի մէջ կազմուած է բաւական ճիշտ առած՝ « քիւրդսին փաշա, բօշատան քէչիչ օլմազ ու

Բօշայի մէջ չը կայ ձգտում գէպի նորը եւ լաւագոյնը — այս պատճառով էլ նա խիստ ծոյլ է Այդ վերաբերում է գլխաւորապէս որդամարդ-բօշային, որը ամէն բանում աշնչափ ցած է իւր կնոջից:

Բօշա-երեխան, իւր հօր բոլոր թուութիւններն ունի, ուստի նա գուրկ է մանկակառն ընդունակութիւնից եւ ուսումնասիրութիւնից, եթէ այդպէս է, ապա չառ բնական էր, որ նա չի հետաքրքրուէր ճանաչելու քաղաքակրթութեան մեծ արժէքը Սյս պատճառով նա միշտ մնում է անշարժ եւ ըստ երեւոյթի, երբէք չի ձգտում բարձրանալ աւելի վեր, զոնէ տեսնելու համար թէ ի՞նչ է դառնում իւր շուրջը Բաւականանալով կնոջը հաւաքած ձացի կտորներով, բօշան ապրում է ինքնագոհ հրապարտութեամբ իրեն շրջապատող ամէն բանի վրայ, հարուստ մարդկանց եւ նրանց բարգաւաճութեան ու ճոխութեան վրայ, նա նայում է զարմանալի անտարբերութեամբ Երեխայական պարզամտութեամբ նա իւր շուրջն է զիտում եւ կարծես չի նկատում կամ չի հասկանում, թէ ի՞նչ է անցնում ա՛յն տեղերում, ուր նա յաճախ լինում է, ա՛յն աղղկւորի մէջ, ուր այնպէս յաճախ նետում է նրան ճակատագիրը Բօշան տեսնում է, թէ ինչպէս անանց լեռների միջից, որոնցմով նա յաճախ անցել է, այժմ շինուած են ուղիղ, հարթ ու լայն ճանապարհներ, նա տեսնում է թէ այն խճուղիները, որոնց վրայով յաճախ կատարել է իւր երկայն ճամբորդութիւնները, այժմ երկաթուղու ճանապարհներ են դարձել, նա տեսնում է թէ ինչպէս իւր դրացու աղքատիկ խրճիթի մօտ կանգնած են բարձր բազմաբնական շէնք տներ, այդ բոլորը դիտում է, կարծես, առանց նկատելու, նրա ականջին հասնում է աղմուկ ու զրդրոց, որոնք շլկայում են կեանքի յառաջադիմութեան մասին, որ կարծես նա չի լըսում, այդ բոլորը նրան երազ է թւում, կարծես մարդկային խելքի հնարագիտութեան անհասկանալի արդասիքներ լինէին նրա համար, կարծես չար ոգիների կախարդական հովեր լինէին, ուր նրա մէջ ծագեցնում են, զարմանքի փոխարէն, ատելութիւն դէպի այդ բաները եւ նա կարծես կրկնում է միայն թէ՝ « աշխատեցէք, տանջուեցէք, զուր են ձեր ճիգերը, զուր աշխատանք, Սա ապրում եմ եւ ապրելու եմ այսպէս, միեւնոյն է, դուք անբաւական էք ձեր ունեցածով, իսկ ես պէտք է ապրիմ անվրդով ու հանգիստ »

Բօշան քաղաքակրթական հասկացողութիւնից խիստ հեռու է, նա ոչ միայն չի հասկանում, այլ ուղղակի զգում է, որ դա իւր թշնամին է, նա գուշակում է, որ դա նրան կը զրկէ հանգիստ եւ անվրդով կեանքից, ուստի եւ նա բոլորովին խուսափում է այն բոլորից, որ կրում են քաղաքակրթութեան կնիք, նա փնտսում է այնպիսի տեղեր, ուր կարողանային ննջել խոր քնով, որոնում է հեռաւոր անկիւններ, ուր չէ թափանցած զարգացման ազդեցութիւնը, ուր նրան հեշտ է ապրելու միջոց ձեռք բերել Փորձեցէք մտնել բօշայի խրճիթը, հարցրէք նրա՝ կենցաղի, լեզուի մասին, աշխատեցէք տեղեկանալ նրա նիստ ու կացի մանրամասնութիւնները եւ կը տեսնէք, որ չէք յաջողուի թմանալ Ձեր հազուադէպ նրան վախեցնում է, նա կ'սկսի ձեր ներկայութեամբ կեղծել,

վարպետութեամբ անհնար իւր կեանքի ամէն ծածուկ կողմերը. կ'սկսի ձեռք աղաչել, խնդրել որպէսզի դուք աշխատէիք նրա համար ճարել հերկելու հող. կ'սկսի ձեռք հաւատացնել, թէ ուրախութեամբ կ'զբաղուէր երկրագործութեամբ, բայց չ'ունի հող. կ'սկսի ձեռք համոզել, թէ նրան ձանձրացրել է իւր տհաճ պարապմունքը. կ'սկսի խեղճ ձեւանալ, ինքն իրեն ստորացնել. բայց հէնց որ հետանաք, նա գործ կը հանէ լեզուսն եւ կ'սկսի ծիծաղել ձեր վրայ:

Թօշան միայն խաբել կարող է, նա արհամարհում է բոլոր դառն մունքները, մանաւանդ այն մարդկանցինը, առանց որոնց նա չէր կարող ապրել: Վեղքատ, հպարտ, ահա նրա բնոյթագծերը: Նա աղետալ կանի ալիս է նայում իւր ծագման վրայ, այդ պատճառաւ նրան չի պատկանող ամէն մի գաղափունք ցած եւ անարժան է թւում իրեն: Եւ մանաւանդ սայլի զոգոց, չիմանա իշու զոգոցն, տա ամենաթզուկ անէծքը, որով մի բօշայ միւսին կարող է անիծել: Այդ անէծքի միտքն է. թէ՛ հողագործ լինի, միշտ եղների եւ սայլերի հետ գործ ունենա, օրպէս զի միշտ լսես անիւների տհաճ ճոնչիւնը: Թօշայի կարծիքով, ազատութիւնից զուրկ գիւղացի լինել, մշտապէս քսոյ դալ սայլի յետեւից. եւ կրել տալ անիւների հանած փոշին, անարժան է պատուաւոր բօշային, որը գիւղական ամէն տեսակ բռններից ազատ է. եւ որի ականջին ոչ թէ հասնում են սայլանիւների տհաճ եւ զզուելի ճոնչոցը, այլ սիրելի « նարդոսի » (իշու) քաղցր եւ ականջ չոյող ձայնը: Ահա թէ ուր է հասնում երկրագործութեան տաժած իւր արհամարհանքը. ահա թէ ինչ կարծիք ունի իւր սեպկական զբաղմունքի մասին:

VIII.

Պարզութիւն եւ թափթփածութիւն — այս խօսքերով կարելի է բնորոշել նրա կենցաղական պայմանները: Նրանց մէջ աչքի ընկնող նոյն իսկ հարուստների տները կրում են աղքատութեան կնիք: Այդ տները պարզեցնակում են ապրելու սենեակ, ուր սովորաբար թէ՛ պառկում են եւ թէ՛ ճաշում. իսկ մէկ անկիւնում շինուած է ախոռը եւ « օղան » վերջինս կազմում է ախոռի մէկ մասը, միմիանցից զատուած տախտակէ միջնորմով: Զմեռը « օղան » չեն տաքացնում. այլ սա ջերմութիւն ըստ տանում է ախոռից, տախտակէ միջնորմի ճեղքների միջոցաւ: Ապրելու սենեակում կարելի է տեսնել — մէջտեղը՝ թոնիր, որ փոխարինում է վառարանը. կաւէ ամաններ, մի քանի կտոր հին լաթեր, անկողին, մի քանի հին կապեղեւներ եւ մաղ գործելու փայտէ սարքեր: Իսկ միւս անկիւնում կապուած է նրա անբաժան եւ հաւատարիմ ընկեր էչը: Աստիճաբար զօրաղղութիւնը, որ կարող է բօշային հառնել, իւր պատ-

ուսկան իշուց զրկուին է՛ւ, է՛նը նրա ամէն ինչն է՛ւ, նա ի՛ր ամբողջ հոգով կայուած է՛ այդ համբերատար եւ էամուս կենդանուն, ինչպէս գիւղացին՝ հողին, է՛նը նրա՝ տան խակկան անդամն է՛ւ, նրան խնամում է՛, ինչպէս հարազատ որդուն, եթէ նոյնիսկ ոչ աւելի, նրան տալիս է՛ ամենաքնքոյշ եւ՝ ամենագեղեցիկ մակդիրներ, որ չեն տալիս նոյն իսկ իրենց կանանց, օրինակ՝ ժաղիկ, քնքուշ մարար :

Ինչպէս որ խաղաղ երկրադործը անկարող է ապրիլ առանց հողի եւ եղջերաւոր կենդանիների՝ կամ՝ ինչպէս որ սաղմուսէր քիւրդը չէ կարող մնալ առանց սրի, այդպէս էլ զմուսար է երեւակայել մի բօլայի որն էլ չ'ունենայ, այլապէս անգէն զինուորի կը նմանի Ռոյորը, նոյն իսկ ամենաաղքատները, պէտք է որ մի էլ ունենան, քիչ թէ շատ կարողութիւն ունեցողները՝ մի քանի էլ ունին :

Թէ ինչ նշանակութիւն ունի այդ կենդանին բօլայի համար, եւ թէ ինչ յարգանք է վայելում նրանից, ցոյց կուտայ հետեւեալ փոքրիկ անեկդատը Մի անգամ մի քանի բօլաներ ինչոր խնդրքով դիմում են Կարապետ եպիսկոպոսին, եւ որպէսզի ճշգրիտ կերպով պատկերացնեն նրա մեծութեան առջեւ իրենց անգորութիւնը, այսպիսի մի համեմատութիւն են անում. «Հոգեւոր հայր, դու մեր մոխրագոյն է՛ն ես, իսկ մենք ճանճեր, որ քո պոչիդ տակն ենք ապրում, կ'ուզես կը ճգմես, կ'ուզես կը խղճաս եւ կը ներսառ» :

Մի քանի բօլաներ, որ ապրում են կիսաանասական կեանքով, պաւսում են նաեւ ձիեր, սովորաբար՝ մատակ ձիեր, որոնց միաւորել են տալիս էշերի հետ, որպէսզի ջորիներ ստանան :

Մոռացանք ասել, որ բօլաները բացի իրենց մասնաւոր զբաղմունքից — մաղ գործելուց — կարողանում են լաւ հասկանալ ձիերի, էշերի եւ ջորիների զանազան հիւանդութիւնները :

Ռուսերհնից քարգեւանց՝

Մ. ՄՍՏԷՆՃԵԱՆ

Փարիզ, 1907